

Романа МОТИЛЬ

ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРАКОТИ XIX—XX СТОЛІТЬ

Розглянуті самотні загальнонаціональні та локальні особливості української теракотової кераміки XIX—XX століть. Виявлені основні форми, схеми декору і орнаментальні композиції, колорит, засоби та методи художньої виразності теракотових гончарних виробів із різних регіонів України.

Ключові слова: теракота, локальні особливості, форми, декор, орнаментальні композиції, художня виразність, гончарні вироби, Україна.

© Р. МОТИЛЬ, 2014

В Україні теракотова кераміка відома у більшості Гончарських осередків усіх етнографічних регіонів: Подніпров'я, Слобожанщина, Полісся, Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Буковина, Закарпаття та ін., де були поклади високоякісної глини, багаті ресурси палива у навколишніх лісах і можливість організації ринку збуту.

Завдяки простій і недорогій технології виготовлення теракота є найпоширенішим масовим комплексом народного посуду українців: по-перше, не треба витрачатися на поливу, вартість якої становить левову частку ціни керамічної продукції. По-друге, теракотова кераміка не потребує другого випалу, а отже вдвічі зменшується кількість дров і час випалу, збільшується міцність черепка. Щодо практичної цінності, то природні екологічно чисті неполив'яні вироби нерідко перевершують своїми властивостями більш дорогі зразки полив'яної кераміки, адже полива іноді містить шкідливі домішки, наприклад свинець. Тому народні майстри і професійні митці продовжують випалювати свої твори в окислювальному вогні й до сьогодні.

Впродовж XIX — першої половини XX ст. в Україні налічувалось понад 650 центрів з виробництва теракотової кераміки [30, с. 6], серед них Потелич, Жовква, Селиська, Шпиколоси (Львівщина), Почаїв, Устечко, Гончарівка (Вичілки), Яблунів, Гусятин, Товсте (Тернопільщина), Адамівка, Меджибіж, Заміхів, Загребля, Голики (Хмельниччина), Коболчин, Малинці (Чернівецьчина), Кульчин (Волинська обл.), Остріг, Вілія, Яцулі, (Рівненщина), Гайсин, Бубнівка, Тимар, Зятківці, Жорнища (Вінниччина), Дибинці, Малин, Плахтянка, Обухів (Київщина), Сунки, Канів, Громи, Романівка, Полуднівка, Буда-Орловецька, Суботів (Черкащина), Комишня, Міські Млини, Опішне (Полтавщина), Глинськ, Шатрище (Сумщина), Валки, Ізюм (Харківщина), Грабове, Олешня, Ічня (Чернігівщина) та інші.

Регіональна й локальна специфіка народного гончарства у кожній місцевості зумовлювалася такими факторами, як особливості сировини, традиції, впливи міських цехів і переселенців, зміни в побуті і престижних уявленнях населення [41, с. 73] тощо.

Хоча локальні особливості окремих територіальних зон у неполив'яній кераміці виражені не так яскраво, як, скажімо, у розписному посуді, та все ж і тут можна прослідкувати й виділити ряд певних спільних та відмінних рис, що виявляються у різноманітності форм і художньо-технічних засобів оздо-

блення, оригінальності декоративно-орнаментальних рішень, а також у кольорі черепка, забарвлення якого (залежно від складу місцевої глини) варіює від світло-піщаних до оранжево-червоних і темно-брунатних тонів.

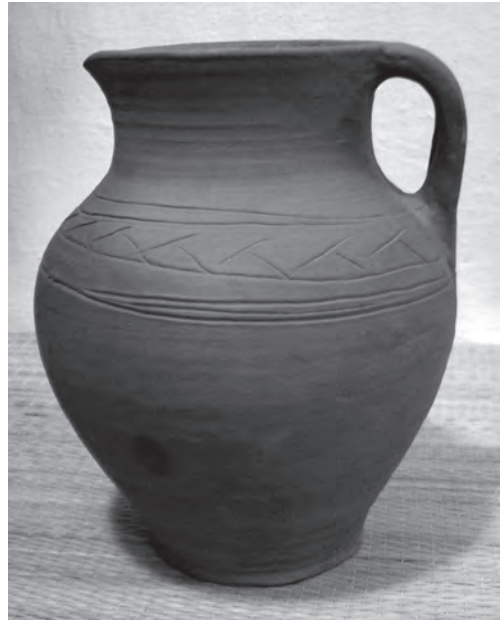
Очевидно, що чіткого територіального розмежування між виробництвом теракотового і полив'яного посуду провести неможливо, адже у більшості гончарних центрів навіть один майстер часто випалював вироби різної технології виготовлення.

Так, наприклад, на Гуцульщині та Покутті у XIX ст. набула поширення барвіста майоліка, проте разом з нею побутувала скромна червоноглиняна і жовтоглиняна кераміка, яка має значно глибші традиції. Тут відомими осередками виробництва теракотових виробів були Коломия, Косів (з селами Монастирське, Москалівка, Старий Косів, Смодна, Вербовець), Пістинь та Кути (з селом Старі Кути). Саме Кути славились як основний центр збуту, а якщо врахувати, що у першій половині XIX ст. робили переважно неполив'яний посуд, то є очевидним факт розповсюдження цієї групи кераміки по всьому регіону [21, с. 95].

Форми місцевих гончарних виробів мають плавні обриси, децю завужені донизу. Узори на поверхні посуду зустрічаються рідко: світло-оранжеві посудини розписували темно-червоним ангобом або білою глиною [3]. Характеризує ці орнаменти тонке відчуття ритму у чергуванні простих геометричних елементів, що найкраще відповідають техніці гончарного круга та його обертам. Майстри Косова та Пістиня часто поєднували мальовані візерунки з ритованим декором, характерним моментом оздоблення було тло, густо засіяне крапками, що творило своєрідну фактуру.

У пам'яті людей збереглося мало імен гончарів XIX—XX ст., серед них Іван Саврикевич, Йосип Дмитрук (Кути), однак їх твори залишились непоміченими і збереглися лише у приватних колекціях. Більш відомі народні майстри кінця XX ст., такі як сім'я Кахнікевичів з Коломиї, які крім нескладних геометричних візерунків у оздобленні виробів застосовували ритований рослинний декор, мотиви якого нагадують кольорові розписи місцевої майоліки.

У мистецтвознавчій та етнографічній літературі мало уваги приділено гончарному промислу Буковини. Можливо, скромні за формою й орнаменталією теракотові вироби буковинців губилися на тлі яскравої самобутньої гуцульської кераміки. Вплив Гуцульщини

Дзбан. Глина, гончарний круг, ліплення, риткування. м. Луцьк. Середина XX ст. ВКМ. Д 1561

Дзбан. Глина, гончарний круг, ліплення. Знайдено в с. Великий Товщів Тербовлянського району Тернопільщина. Кінець XIX — поч. XX ст. МНАПЛ. АП 14821 Г 1347

особливо простежується у декорі виробів, хоча це не затьмарює індивідуальності буковинських майстрів.

Вочевидь складні історичні, соціальні та культурні умови, які пережила у XIX—XX ст. Буковина, не сприяли кристалізації форм і виявленню яскравих самобутніх рис місцевої кераміки, а, навпаки, роз-

Олександр Ганжа. Фігурний посуд «Лев». Глина, гончарний круг, риткування, ліплення. с. Жорнище Вінниччина. 1960—1970-ті рр. НМЗУГВ.О. КН 1866/К 1814

Гладишка. Глина, гончарний круг, лискування. с. Хому-тець. Середина ХХ ст. НМЗУГВ.О. 16047/К-15221

мивали їх. Крім того, традиції формотворення і декорування буковинської кераміки формувалися не тільки під впливом внутрішніх процесів розвитку, а й як результат далеко не простих етнічних взаємовпливів [18, с. 285]. Буковинська кераміка не відзна-

чається особливою самобутністю форм і декору, проте своєрідні локальні особливості все ж присутні.

Провідними гончарськими осередками Буковини у ХІХ—ХХ ст. були Хотин, Малинці, Клішківці, Вашківці та Коболчин. До найбільш відомих і потужних центрів гончарства здавна належав Хотин. Місцеві майстри виготовляли в основному теракотовий посуд для щоденного вжитку: горщики, глечики, близнята, макітри, ринки, пасківники, а з кінця ХІХ ст. в асортименті з'явились горнята. Місцеві горщики мали досить завужену нижню частину тулуба, високо виведені плічка та майже вертикальні вінця. Глечики мали розширену догори шийку і одне вухо. У макітер нижня частина також різко звужується, а вінця майже горизонтальні, чітко виділені. Найпоширенішим видом декору був простий геометричний візерунок із прямих і хвилястих ліній, концентрично нанесений білою або брунатною барвою чи риткуванням.

Серед інших осередків гончарства Буковини, відомих виробництвом побутового посуду та димарів, були Малинці та Клішківці. У Малинцях ще у 1940—1950-х рр. гончарством займалися майже у кожному дворі, тут працювало близько 50-ти майстрів, були відомі цілі гончарські династії: Бошчани, Поштарі, Паладійчуки, Рибачки, Котики та інші, а на кінець ХХ ст. у селі залишилось лише два майстри: Поштар Василь Іванович (1938 р. н.) і Паладійчук Іван Тимофійович (1943 р. н.).

Залежно від функціонального призначення гончарні посудини, особливо горщики, різнились розмірами, що знайшло відображення у місцевих назвах. Великі горщики з двома вухами для зберігання зерна мали назву «гаваноси», посудини середніх розмірів іменували просто «горщиками», а менші з одним вухом — «гердявчиками» [35, с. 143]. Давні образи малинецьких виробів збереглися до наших днів без змін, а оригінальні за формою димарі прикрашають оселі мешканців усього Хотинського району.

Особливою популярністю на Буковині користувався неполив'яний посуд із Коболчина, де, окрім димленої кераміки, виготовляли червоноглиняне начиння. Деякі форми виробів Коболчинського осередку нагадують давньоруські Х—ХІІ ст., а декор утворюють нескладні візерунки із зигзагоподібних і хвилястих ліній, нанесених білим ангобом. Серед найбільш відомих майстрів можна назвати І. Мазура, І. Гончара, А. Шевчука, В. Мамаву, І. Мико-

лайчука, Ф. Мудрика, С. Горчана. У Коболчині гончарями були і жінки. Так, наприклад, Іван Мазур гончарної справи навчався у своєї матері, його дружина теж займалася гончарюванням. Ще півстоліття тому у селі працювало понад 250 гончарів, а сьогодні гончарює лише п'ятеро, найстарший із майстрів — Іван Гончар, 1942 р. н.

Наближені до буковинських видовжені пропорції посуду властиві закарпатській неполив'яній кераміці, яка ще на початку XX ст. переважала в селах Гуді та Драгове [31, с. 47].

Гончарний комплекс Закарпаття виділяється серед інших наявністю у ньому своєрідних видовжених форм дзбанків — «довжанок»; зразків банькоподібних посудин — «корчаг» з трубчастим вухом і цідилком, вмонтованим в шийці; а також виробів під назвою «канта» [2] — з двома або трьома зливами (як грецька «ойнхойя»). Пропорції мисок з Гуді та Драгова (відношення дна до висоти, профіль стінок) майже однакові з Подніпровськими, зокрема з київськими та черкаськими. Найхарактернішим видом оформлення черепка був ритований лінійно-хвилястий мотив. Крім того, теракотовий посуд на Закарпатті декорували сукупністю лінійного й хвилястого поясів, розміщених єдиною зоною на плічках або на найширшій частині тулуба горщика, глечика чи баньки [5]. У селі Драгове виготовляли величезні неполив'яні горщики, що були оздоблені розписом білого, рудого чи чорного кольорів. Доволі рідкісними є декоративні рослинні мотиви зі стилізованим зображенням квітів та листочків, нанесені білими й голубими мазями пензля по темно-оранжевому черепку [1].

Чимало осередків з виробництва теракотової кераміки було на Львівщині — Миколаїв, Городок, Глинськ, Сокаль, Яворів, Лагодів, Шпиколоси, Потелич та інші.

Характерною рисою виробів є їх тонкостінність і надзвичайна легкість. Мотиви декору неполив'яних посудин Львівщини майже не відрізняються від загальноукраїнських: концентричні смуги, кривулі, зигзаг.

Теракотову кераміку з рожевувато-цеглистим черепком виготовляли гончарі Шпиколос: Федір Гевко (1926—2012 рр.), Михайло Замощний, Григорій Бурбан та ін. Завдяки праці цих майстрів Шпиколоси, що у минулому славились виробництвом димленої кераміки, у 1960—1980 рр. стали потужним центром виробництва теракоти на Львівщині, а продаж про-

Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. Тернопільщина. 1898 р. МНАПЛ. АП 13061 Г 1211

Двійнята. Глина, гончарний круг, ліплення, лискування. Вінниччина. Середина XX ст. НМЗУГ'О. КН 8531/К 7914

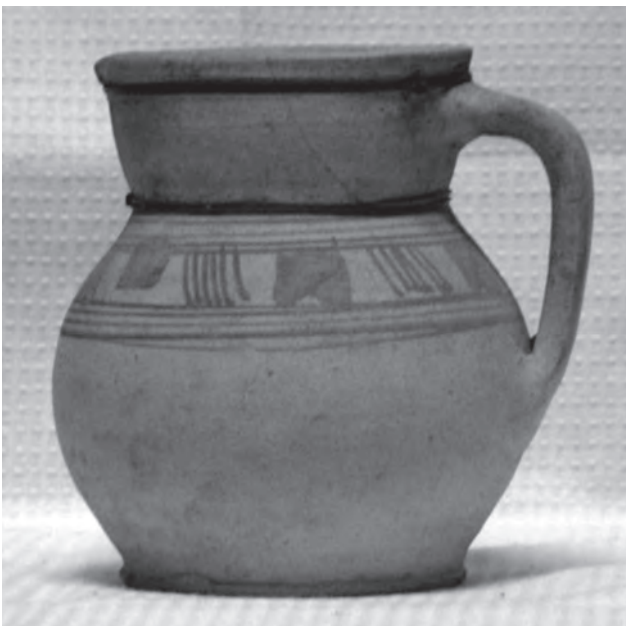
дукції на ярмарках у Золочеві, Бродях і Львові сприяло поширенню виробів далеко за межі осередку.

Різноманітністю й оригінальністю оздоблення теракотових виробів чи не найбільше виділяється Поділля. У XIX—XX ст. тут функціонувало чимало осередків із видатними творчими індивідуальностями: Адамівка, Смотрич, Меджибіж, Товсте, Гусятин, Гончарівка, Бережани, Великий Кунинець, Малі Садки, Гайсин, Бубнівка та інші. На Поділлі теракотові посудини декорували витонченими геометричними візерунками, нанесеними «вохрою» або темно-брунатною фарбою, а гончарі Пирогівки та Адамівки, крім розпису для оздоблення виробів, використовували лискування.

Асортимент неполив'яних гончарних творів Тернопільщини надзвичайно різноманітний, помимо тра-

Володимир Курилюк. «Варишка». Глина, гончарний круг, лискування. Волинь (?) 1990-ті рр. ВКМ. Д 1553

Дзбанок. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. с. Рахманів Шумського району Тернопільщина. Кінець XIX ст. ТОКМ. СКФ 346 КН 19275

диційних форм тут виготовляли баньки типу «ойнхойя» (як і на Закарпатті) і своєрідні посудини для дріжджового тіста на олії — «тигельки» [33, с. 45—46]. Для виробів Західного Поділля властива особливо вишукана плавність силуетів.

У цьому регіоні з відомих у XIX—XX ст. осередків виробництва неполив'яного посуду нині дію-

чими є тільки Гончарівка Монастирського району, та Кут-Товсте Гусятинського району.

У с. Гончарівка в кінці XIX — на початку XX ст. виготовленням теракотових виробів займалися більш як 70 майстрів, які своєю якісною «рудюю» керамікою забезпечували всю Тернопільщину. Серед них — Микола Дискурський, Петро та Іван Лесіви, Іван Попович, Федір Барановський, Олекса Попович, Василь, Дем'ян, та Іван Вдовини, Гринь Вазовчук, Степан і Василь Цікали, Степан Парубочий. Найдовше за всіх працював Іван Михайлович Бойко, що почав гончарити у перші повоєнні роки. Його червоноглиняний посуд традиційних для Поділля форм, декорований тисненими візерунками з кривульок, скісних і прямих ліній, нанесених зубчастим коліщатком, доповнений круговими пасочками білого й чорного кольорів.

Багаті поклади глини зумовили розвиток гончарної справи у с. Товстому, де майже кожен майстер, окрім мальованої кераміки, виготовляв і теракотовий посуд повсякденного вжитку: глечики, макітри, баньки для води та олії тощо. Оздоблювали вироби ритуванням або ж нескладним розписом, виконаним білим або червоним ангобом. До видатних майстрів осередку відносяться Яким Прикарський, Констянтин, Степан і Михайло Камінецькі, Прокіп Кулик, Гаргуль та Григорій Лисі, Микола Гарматюк, Гнат Вус. Декоративний посуд і теракотові статуетки виготовляв до 1998 р. Євген Куцярьський [13], який викладав гончарну справу у Товстедькій середній школі, брав участь у виставках народних майстрів у Тернополі та Києві. Після його смерті гончарство у селі на короткий час завмерло, та згодом гончарські традиції Товстого продовжив Василь Бардачевський (1950 р. н.). Майстер виготовляє глечики, дзбанки, вази, тарелі [14], на яких кольоровими ангобами створює геометризовані центричні композиції.

Плавні переходи форм, із найширшою частиною посередині тулуба посудин, що мали біконічні обриси, характерні для гончарства Меджибожа, Переяслав-Хмельницького, Смотрича, Адамівки і Кам'янець-Подільського на Хмельниччині. Тут переважають декоративні мотиви у вигляді орнаментального фризу, в якому ритмічно чергуються кола, безконечники, дуги, зубці.

Яскравим художнім явищем, що не має аналогів в українській кераміці, стала творчість майстрів Адамівки — Якова Бацуци (1856—1933), його донь-

ки Олександрі Пиріжок (1898—1982), односельців Дмитра Касьянчука, Ірини Наглій, Трохима Назаровича і Трохима Кириловича Матушаків та інших. Їхні своєрідні за стилем і тематикою розписи стали новаторськими у традиційному мистецтві творення неполив'яного посуду. Адамівські майстри змінили тектонічну композицію розпису, заповнюючи ним усю поверхню виробів, ввели у декор зображальні мотиви, що часто поєднувалися у сюжетні сцени. Загальною особливістю місцевих форм посуду є кулястість, властива не лише горщикам, макітрам, дзбанкам, мискам, а й «слоїкам», що мають злегка заокруглені стінки [32, с. 125]. Завдяки великій популярності та широкому вжитку адамівський посуд на початку XX ст. збільшив асортимент за рахунок введення форм, що характерні для міського побуту: вазони, попільнички, маленькі полумиски, різноманітні форми глечиків, молочників тощо. Сьогодні важко встановити, хто саме першим в Адамівці започаткував зображати людей і тварин на посуді. Найбільш поширеною є думка, що незвичний стиль цих розписів вперше з'явився у виробках Якова Бацуци та його родини. Проте окремі дослідники більш обережно зазначають, що Я. Бацуца був лише найкращим майстром цього осередку [39, с. 82].

Така ж конструкція об'ємів, як на Хмельниччині, характерна для виробів Бара, Гайсина і Бубнівки (Вінничина), де окрім простого червоного виготовляли поліхромний полив'яний посуд.

Густа мережа осередків виробництва неполив'яної кераміки зосереджена в Українському Поліссі: Глинськ, Шатрище, Кролевець (Сумщина), Верба, Осьмаки, Олешня, Ладинка, Ічня, (Чернігівщина), Млачівка, Луб'янка, Плахтянка, Гаврилівка, Чорнобиль (Київщина), Троянів, Городниця (Житомирщина), Остріг, Межиріччя, Великі Цепелічі, Дубровня, Корець, Гоща, Велика Клецька (Рівненщина) тощо [25, с. 190]. Порівняно з іншими регіонами України, на Поліссі домашнє гончарнє виробництво в окремих осередках збереглося до 1990-х років.

Гончарі с. Млачівка — Микита Даниленко, Корній Ющенко, Лукаш Даниленко, Семен Харченко та Федір Гончаренко — виготовляли значно більше червоного неполив'яного посуду, аніж полив'яного.

Колишній прославлений осередок гончарного виробництва с. Луб'янка був виселений після аварії на Чорнобильській АЕС. Оригінальні за кулястою фор-

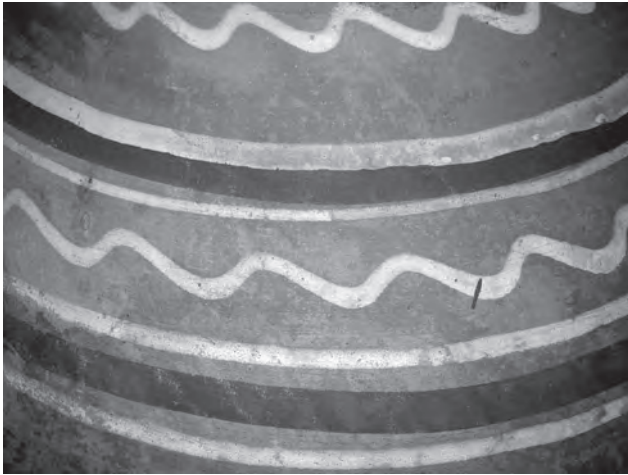
Глечик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, мальовка. Опішне Полтавщина. Початок XX ст. НМЗУГВОН 5314

Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. Закарпаття. 1950—1960-ті рр. МНАПЛ. АП 9360 Г-826

мою горщики, баньки і гладішки з червоним черепком оздоблені ритованими зубчиками і кривульками.

Посуд, випалений в окислювальному вогні на Чернігівщині в Ічні, Грабові, Олешні та Шатрищах, зберігає архаїчні риси, що прослідковуються у пропорційній довершеності форм і доволі скромному декорі виробів, які розписували білою, темно-червоною

Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. Закарпаття. 1950—1960-ті рр. МНАПЛ. АП 9360 Г-826

Двійнята. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. Гайсин (?) Вінниччина. Початок ХХ ст. НМЗУГВ.О. 12184/К-11689

або чорною барвами [15]. Серед основних мотивів декору — смужки, кривульки, цятки тощо. Поширеними були ритовані оздоби з прямих і хвилястих ліній. Горщики з Олешні та інших осередків півночі Чернігівщини за формою більш подібні до виробів північних районів Київщини, ніж до південно-чернігівських. Вони мають круті, високо розміщені плічка, конусоподібну придонну частину й у цілому пропорційно стрункіші, ніж зразки центральної смуги України [28, с. 119]. На Чернігівщині виготовляли також свічники, «куришки», каганці [10].

Відточений профіль і чіткість силуету притаманні для виробів зі Шатрищ, яку рясно оздоблювали візерунками, створеними відтисками зубчатого коліщатка й орнаментального валика [42, с. 5]. Складний штампований декор з розеток, хрестиків, ромбів та інших елементів доповнювали ритуванням. У

цьому гончарному осередку виготовленням простих житкових глиняних виробів займалися Андрій і Василь Гончарівські, Петро Єськов, Кирило Остапець, Денис Щербак та інші. Схожі варіанти одночасного використання різних технік оздоблення застосовували народні майстри Гуди й Драгова.

Давні традиції розпису червоною фарбою по ясному, майже білому черепку зберегли майстри Рівненщини. М'які округлі форми гончарних виробів, опоясані ощадним геометричним орнаментом [6], у багатьох ознаках збігаються із обрисами, візерунками і колоритом виробів найближчих осередків Білоруського Полісся, що можна пояснити сусідством теренів, ідентичністю матеріалу та однаковим способом виготовлення. Особливо ці аналогії відчутні у кераміці с. Губків Рівненської обл. і Городна Столінського району (колись українські землі, зараз терени Білорусі). Тут у кінці ХІХ ст. налічувалося близько 500 гончарів. Значно меншими щодо кількості народних умільців були осередки в Рожані, Кобрині.

Водночас поліські гончарні вироби децю різняться від волинських — для Полісся характерною є більша округлість форм, їх кулеподібність, тоді як на Волині переважає яйцеподібність корпусу, ближча до овалу.

До найвизначніших центрів волинського гончарства відносяться Луцьк, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Рокита, Торчин, Кульчин та інші. До кінця ХХ ст. традиції гончаротворення частково збереглися в селах, розташованих вздовж берегів річки Вілії — притоки Горині: Вілії, Карпилівці, Загреблі, Заріччі. У цих осередках, за свідченням старожилів, у повоєнні роки працювали десятки гончарів: Яким Семенюк (1878—1958 рр.), Андрій Ліщенко (1929—? рр.), Павло Остапчук (1938 р. н.) — Вілія [26, с. 51]; династії гончарів Наконечних, Москалюків, Наконечних, Онищуків, Стасюків, Самойловичів, Стратюків — Карпилівка [40, с. 127]. В окремих селах, таких як Кульчин, Рокита гончарством продовжують займатись в умовах домашнього виробництва [27, с. 51]. Серед майстрів Кульчина неполив'яний посуд виготовляли Агафія Кусик (1883—1945 рр.), Касіян Вінцюк (1903—199? рр.), Андрій Васильчук (1918—1992 рр.), Володимир Ковальчук (1929 р. н.).

В основному волинський посуд скупий на декор і зберігає давні традиції. Це пояснюється невеликою схильністю глиняних виробів цього регіону до оздо-

блення взагалі. Найчастіше зустрічаються приклади ритованого та штапованого декору [4]. Серед традиційних типологічних груп кераміки (тонкостінні миски, горщики, глечики і баньки) тут виготовляли особливі горшки з короткою шийкою і ручкою зверху для збору ягід у лісі — «набирахи». Для Волині був притаманний досить широкий асортимент посуду з вушками, тоді як, наприклад, гончарі Черкащини надавали перевагу виготовленню традиційних форм посуду без ручок.

Неполив'яну кераміку на теренах Середньої Наддніпрянщини виготовляли майстри Плахтянки, Гаврилівки, Луб'янки, Кривої, Романівки, Старосілля, Буди-Орловецької, Пастирського та ін [22, с. 92]. Вони займалися виробництвом переважно кухонного і столового посуду, іграшок, фігурних посудин і димарів.

Теракотовий посуд оздоблювали виключно технічним орнаментом із характерними для усієї України пасмами концентричних ліній, які на Наддніпрянщині називали «шарівкою» [28, с. 126]. Між ними komponували різноманітні риси, крапки, кривульки.

Провідним осередком Наддніпрянської кераміки (як Бубнівка для Поділля, Опішне для Полтавщини тощо) у XIX—XX ст. були Дибинці, де гончарством займалося більше половини дворів і майже всі мешканці були пов'язані з промислом, а вироби вивозили за межі Київщини [22, с. 49—50]. Дибинецький теракотовий посуд, оздоблений розписом кольоровими ангобами, має ясний, майже білий, із рожевувато-вохристим відтінком черепок, на тлі якого чітко виділяється брунатний декор у вигляді рядів «шарівки», що чергуються з великими плямами, цятками, дугоподібними елементами, рисками тощо. Часто плями нанесені безпосередньо на «шарівку» [11].

У Каневі — відомому гончарському центрі, де здавна виготовляли теракотові вироби з ясним рожевуватого відтінку черепком, асортимент посуду не був дуже великим: горщики, глечики, ринки, миски, макітри, «тикви» [24, с. 60—64]. Для всього канівського посуду типовим є різко звужений конічний низ тулуба. Декорували різні типи посудин за допомогою прямих й хвилястих горизонтальних ліній, що повторюються у різних комбінаціях, у певному ритмі та створюють різні декоративні ефекти. У Каневі працювало чимало гончарських династій: Іван, Василь, Гордій та Микола Баді, Андрій, Филімон, Сава, Іван, Явтух Ба-

Двійнята. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. Гайсин (?) Вінниччина. Початок XX ст. НМЗУГВ.О. КН 1827/К 1775

Глечик. Глина, ангоб, гончарний круг, мальовка. с. Малі Будища Полтавщина. 1920—1930-ті рр. НМЗУГВ.О. КН 14873/К 14190

ліцькі, Семен, Гурій, Яким Мазуркевичі, Олекса, Сава, Харитон Слинські та інші [45, с. 27—38].

У с. Гнилець, яке відоме мальованими мисками далеко за межами Черкащини, багато гончарів виготовляли виключно простий посуд — горщики, макітри, глечики, ринки, «слої», «тикви», форми для випікання тіста («бабошники»), який декорували розписом технікою «описки» [28, с. 130].

Наприкінці XIX ст. у с. Головкивці гончарним промислом займався близько 50-ти майстрів, які, окрім

Банька. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. Полтавщина. Середина ХХ ст. НМЗУГ'ВО

Яків Бацуца. Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. с. Адамівка Хмельниччина. Початок ХХ ст. МЕХП. ЕП 47294

розписних мисок, випалювали невеликі теракотові горщики, глечики, тикви тощо [22, с. 160—161].

Неполив'яний посуд с. Цвітне (макітри, глечики, риночки з ручкою-«тулійкою», пампушниці мав світлий, майже білий з жовтуватим відтінком колір і тон-

кий черепок [22, с. 160—161]. Цвітнянські гончари виготовляли також свічки, іграшки, скульптуру.

Світлі вогнестійкі глини Слобожанщини не сприяли розвиткові підполивних розписів, а тому місцеві гончарі віддавали перевагу оздобленню «опискою», рельєфним прикрасам та керамічній пластиці. Найбільшими гончарними осередками Слобідської України були Валки, Ізюм із довколишніми селами Піски, Полівка, Котельва, Гороховатка й Гаврилівка (Харківщина); Євсуг, Бутківка (Донеччина); Межиріч (Сумщина) та інші.

Вже у ХІХ ст. у Валках функціонував розвинений гончарний промисел. Основні види посуду — макітри, горщики, миски, куманці та іграшки-свищики. Банківські гончарі практикували ліплений орнамент на виробах. Найвидатнішим майстром осередку був Федір Гнідий (1893—1980 рр.), що прославився виробництвом оригінальних посудин (як теракотових, так і полив'яних), прикрашених доволі високим рельєфом декоративного чи сюжетного характеру: «Мішок зерна», «Урожай», «За дружбу» [37, с. 6—7] тощо. Його творам властива стилізованість форм, а також образність, як у класичних зразках народного мистецтва.

Серед гончарів Ізюма (Тимофій Білокровий (1862—1920 рр.), Іван Криворучко (1908—1989 рр.), Костянтин Матвієнко (1883—1941 рр.), Іван Сумський (1906—1959 рр.) [34, с. 201] своєю творчістю виділяється Олексій Бутко (перша пол. ХХ ст.), який надавав посуду найрізноманітніших обрисів. Тикви у нього мають форму то цибулеподібну, то циліндричну. О. Бутко також відомий як майстер керамічної скульптури.

Загалом на Слобожанщині теракотовий посуд рідко прикрашали малюнками, вироби здебільшого мали ритований декор — Євсуг, Бутківка, Литвинівка, Брусівка (Луганщина); Межиріч (Сумщина), або зовсім позбавлені оздоблення [34, с. 97]. Якщо розпис і був, то дуже скромний: декілька концентричних прямих, хвилястих, зигзагоподібних чи звивистих ліній.

До локальної своєрідності регіону слід віднести використання у палітрі фарб жовтої барви — «вохри», а також побутування своєрідних теракотових посудин — «напувалок» для свійської птиці [7].

На думку Стефана Таранушенка, кераміка Слобожанщини «по формі, по типу окрас по стилю їх... найближче стоїть до Полтавської» [43, с. 8].

Найбільше аналогій спостерігаємо у варіантах форм глечиків. Головним формотворчим елементом неполив'яних форм глечиків XIX — початку XX ст. на Лівобережній Україні, особливо Полтавщини, є підкреслено висока циліндрична шийка, що контрастує із округлим тулубом. Основу шийки найчастіше чітко зафіксовано (без плавного переходу до плічок). Варіативність форм глечиків Харківщини і Чернігівщини виявляється у більш або менш видовжених пропорціях висоти горловини, тоді як на Львівщині, Тернопільщині та Хмельниччині шийка порівняно невисока, трохи розгорнута.

У кінці XIX — на початку XX ст. на Полтавщині, в Опішному побутували досить рідкісні для українського гончарства різновиди посуду — «носатка» й тиквасті глечики з носиком. Особливості форми носатки виявляються в тому, що вона має невисокий тулуб, розташований на тонкій округлій ніжці, а горловина й пук сполучені трьома плоскими вухами для підвішування на мотузках. На плічках розміщується носик [28, с. 123]. Тиквастий глечик є перехідною формою між дзбанком і тиквою, така ж форма зустрічається на Чернігівщині. Також унікальними є теракотові курильниці, які часто нагадують церковні бані, хоча трапляються й традиційні, у вигляді миски з ручкою. Декор у них прорізний: кола, риси, аркоподібні елементи [29, с. 18].

Важливою особливістю гончарства Полтавщини XIX ст. було виробництво кахлів до кінця століття. Їх виготовляли в Опішному, Зінькові, Великих Будищах, Лазьках, Куземині, Комишні та Глинську. Переважали теракотові кахлі з рельєфним декором (композиції хрещаті, сітчасті, тощо).

Своєрідним є оздоблення теракотових виробів Полтавщини: вирізняється розгорнутими композиційними схемами, багатством мотивів і елементів. Декор виконаний глинами білого («побіл»), червоного («глейок» або «червінька») та темно-брунатного («описка») кольорів (окремо чи в їх поєднанні) [9].

Розписом найчастіше прикрашали горщики, макітри, глечики, тикви, рідше миски й ринки. Оздоблення зазвичай наносили у верхній частині посудини, підкреслюючи особливості її конструкції.

В Опішному процес нанесення декору називали «писанням» — «писати горщики», а оздоблення вінець горщиків вертикальними рисками мало назву «писати під гребішок» [38, с. 67].

Олександра Пиріжок. Горня. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, описка. с. Адамівка Хмельниччина. III чверть XX ст. НМЗУГ'О КН-8532/К 7915

Олександра Пиріжок. Горня. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. с. Адамівка Хмельниччина. 1971 р. НМЗУГ'О. КН-196/К 199

В орнаменталіці горщиків початку XX ст. переважає місцева досить усталена композиційна схема, що з деякими змінами повторюється на глечиках і тиквах: на плічках між концентричними лініями в один ряд закомпоновано чотири-п'ять широких горизонтальних мазків-смуг, а на вінцях розташовані групи скісних або вертикальних тонких рисочок [9].

Банька. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, мальовка. с. Дубечне Рівненщина. Середина ХХ ст. МНАПЛ. АП 5679 Г 481

Глек. Глина, ангоб, гончарний круг, мальовка. Чернігівщина. Почато ХХ ст. ЧОІМ. ЧІМ-И-6060

Іноді композиція декору складається з трьох ярусів, основний з яких розташований на плічках і утворений широкими вертикальними мазками-смугою. Він поєднується з рядами концентричних ліній і вузьких смуг, між якими є ряди діагональних мазків-рисочок, що внизу доповнені «кривулькою» [12].

На виробках зустрічається і загальноукраїнська композиційна схема, що складається з концентричних смуг, кривуль, плям тощо. Декору теракотових посудин Полтавщини властива особлива ритмічна чіткість орнаментів та стійка тріада барв.

Закриті форми виробів осередків Київщини — Малина, Луб'янки, Млачівки, Глинівки, Василькова Плахтянки [23, с. 131] мають чітко виявлену конічність низу тулуба, для горщиків дуже характерна коротка шийка, а стінки майже без вигину підіймаються до найширшої верхньої частини корпусу, що надає силуету певної сухості. Миски мають рівні, також не вигнуті стінки і вертикальні вінця, висота їх більша за діаметр дна (як і на Закарпатті).

Близько двох десятків гончарів, серед них найвідоміші Микола Цюпка, Єфрем Тютенко, Іван Корнюк, Степан Кирніс, Тимофій Миколенко, Дмитро Литвин, Андрій Дахно та інші виробляли неполив'яну кераміку у с. Пастирському Смілянського району на Черкащині. Тут характер форм утвердився дещо інакший. Асортимент продукції був досить різноманітний: горщики, глечики без вушок, тикви, близнята, цідилка, вазони для квітів тощо. Усі вони мають масивний корпус, випуклі боки, найширшу частину вище середини та конічний низ [16]. Порівняно з виробами Київщини пастирські гончарні форми зберігають більш округлий, наповненіший силует і ширше денце. До них близькою є кераміка Східного Поділля. Найпоширеніший мотив декору — між двома прямими лініями хвиляста.

Хоча у теракотовому посуді спостерігається варіювання форм та візерунків, типових для різних центрів його виробництва, однак окремі взірці глиняних виробів мають аналогії не тільки в Україні, а й поза її межами. Отже, повну та об'єктивну характеристику української теракотової кераміки можна здійснити лише порівнявши вітчизняні вироби, випалені в окислювальному вогні, з подібною продукцією сусідніх та більш віддалених країн.

Теракотова кераміка зустрічається у мистецтві різних континентів: в Америці (Мексика, Аргентина, Бразилія, Перу), Африці (Камерун, Кенія, Туніс, Єгипет), Азії (Індія, Китай); проте, зрозуміло, що найбільшу подібність з керамічним комплексом України виявляють вироби європейських народів: польського, чеського, словацького, угорського, болгарського, румунського, молдавського, російського, білоруського та деяких інших.

Дуже наближеним до українського є неполив'яний посуд Польщі, причому схожість полягає не лише у технології виготовлення і в типологічному ряді предметів, а й у спорідненості технік і видів декору. Польські посудини також декорували ритованими узорами, розписом і штампом [20, с. 29], подібно як і в Україні; однак ця кераміка відрізняється від української своїми обрисами — їй властива більш струнка і видовжена форма тулуба із сильно завуженим денцем [48, с. 30].

Можна прослідкувати певний зв'язок між конфігурацією теракотового начиння Буковини та стрімким силуетом молдавських і румунських виробів, покати плічка яких плавним вигином переходять у стінки посуду. Лінійні та зигзагоподібні узорі кераміки Чернівеччини і Румунії [46, р. 22] ідентичні, хоча на деяких румунських посудинах є приклади використання простих рослинних мотивів, що в українському гончарстві зустрічається значно рідше.

Плічка і вінця молдавських червоноглиняних виробів прикрашали заглибленим декором: відбитками нігтя, палички, штампика чи коліщатка [44, с. 68], тотожні архаїчні зображення присутні в декорі кераміки різних регіонів України — Закарпаття, Полісся тощо.

Подібні особливості оздоблення має болгарський теракотовий посуд [17, рис. 152—153], проте в Болгарії побутують дещо інші форми — «крондіри», «стомни», найбільш характерна риса яких — досить вузька і висока шийка [19, рис. 152—154].

Серед неполив'яних виробів Угорщини виділяються специфічні типи посуду для рідин. У декорі слід відзначити добре розвинену орнаментацию. Видовжені пропорції угорських глечиків дуже подібні до закарпатських довжанок, а корчаги з цидилком і баньки типу «ойнхойя», які виготовляли гончарі Гуді й Драгова (Закарпаття), мають аналоги в теракотовій кераміці і Угорщини, і Словаччини.

Словаки використовували лише лінійні візерунки в оздобленні неполив'яних виробів, як і в багатьох інших слов'янських народів (у тому числі й українського) у них дуже розповсюдженим мотивом була сітка [47, з. 53].

Вертикальні та горизонтальні лінії, що утворюють на поверхні посуду решітку, також дуже характерні для Богемської та Моравської кераміки (Чехія) [36, с. 20].

Горщик. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, ритуння, мальовка. Опішне Полтавщина. Кінець XIX — початок XX ст. МГО. Нд 1727

Василь Бардачевський. Таріль. Глина, ангоб, гончарний круг, мальовка. с. Товсте Тернопільщина. 1993 р.

Виробництвом теракотового посуду займалися і на більш віддалених від України територіях: в Австрії, Німеччині, Хорватії, Туреччині, на Закавказзі, проте тамтешні форми і декор мають дуже мало споріднених рис з українським гончарством. Це впливає з різного розуміння канонів краси з точки зору естетичних уявлень того чи іншого народу.

Порівнюючи пам'ятки теракотової кераміки різних регіонів України, а також інших земель, неважко помітити, що вони дещо відрізняються між собою формою та орнаментацией, проте найхарактерніші риси загалом є однаковими: взаємоузгодженість художньо-осмислених пропорцій форм і композицій

декору, обмежена кольорова гама розписів, а також графічно-пластичні способи оздоблення і переважно цеглисто-червоний пружний силует виробів.

Спорідненість ознак особливо властива для кераміки суміжних областей України та сусідніх з нею країн. Це пояснюється не лише спільною історією тих територій і їхніми культурними взаємозв'язками, а й результатом використання одного й того ж матеріалу та ідентичних прийомів виробництва. Слід зауважити, що спільні особливості української неполив'яної кераміки з гончарством інших країн свідчать про те, що творчість вітчизняних майстрів ніколи не була відособленою, замкнутою в межах свого району. Разом з тим, у кожному гончарному осередку під впливом різних факторів історичного, соціально-економічного характеру, місцевих традицій та вимог функціонального призначення виробився ряд специфічних локальних відмінностей. Зокрема, для виробів, що походять із центральносхідних регіонів України (Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Черкащини, Сумщини, Вінничини), характерними є округлі посудини з широкими пуками і декором з суто геометричних елементів, тоді як гончарство західних земель (Львівщини, Тернопільщини, Івано-Франківщини) відзначається більш стрункими формами.

Ці та інші регіональні відміни разом творять єдину цілісну систему української теракотової кераміки, загальними ознаками якої є природна краса матеріалу і художньо-осмислена конструкція форм, що узгоджені з функціональною доцільністю. Важливу роль відіграє технічний орнамент. У теракотовому посуді України на перший план виступають риси глибокої традиції, яка вкоренилась у цій найбільш консервативній галузі народного гончарства.

Умовні скорочення

ВКМ — Волинський краєзнавчий музей

ЗМНАП — Закарпатський музей народної архітектури і побуту

ЗОКМ — Закарпатський обласний краєзнавчий музей

МЕХП — Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України

МНАПЛ — Музей народної архітектури і побуту у Львові

НМУНДМ — Національний музей українського народного декоративного мистецтва

НМЗУГВ О — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей

ТОКМ — Тернопільський обласний краєзнавчий музей

УЦНК «МІГ» — Український центр народної культури «Музей Івана Гончара»

ЧОІМ — Чернігівський обласний краєзнавчий музей

1. ЗМНАП. ЗЕМ 12853/529.
2. ЗОКМ. 5857.Э 614.
3. МЕХП. ЕП 46752.
4. МЕХП. ЕП 44988.
5. МНАПЛ. АП 9360; АП 5078.
6. МНАПЛ. АП5679 Г 481.
7. НМЗУГВО. МГО. Нд-7130; КН-10323/К-9543.
8. НМЗУГВ О. МГО. Нд 1727.
9. НМЗУГВ О. МГО. Нд 1727.
10. НМУНДМ. Інв. К-792; К-741; К-793.
11. НМУНДМ. Інв. № К-1; К-2.
12. НМУНДМ. Інв. № К-574; ПКМ. КС-97.
13. ТОКМ. СКФ 822.
14. ТОКМ. СКФ 1769; СКФ 1764.
15. ЧОІМ. ЧІМ-И-6060.
16. УЦНК «МІГ». інв. № КН 2646 КС 238.
17. Бакърджиев Г. Керамиката в България / Г. Бакърджиев. — София, 1956. — Рис. 152—153.
18. Бордіян В. Проблеми буковинського гончарства / Валентина Бордіян // Українська керамологія. Національний науковий щорічник. — Опішне : Українське народознавство, 2002. — Кн. 2.
19. Вакарелски Х. Болгарское народное искусство / Христо Вакарелски. — София : Болгарский художник, 1969.
20. Ганцкая О.А. Народное искусство Польши / О.А. Ганцкая. — М. : Наука, 1970.
21. Гоберман Д.Н. По Гуцульщине. / Д.Н. Гоберман. — Ленинград : Искусство, 1979.
22. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Леся Данченко. — К. : Мистецтво, 1974.
23. Данченко Л.С. Народна кераміка Наддніпрянщини / Леся Данченко. — К. : Мистецтво, 1969.
24. Данченко О.С. Канівське гончарство / Данченко О.С. // Народна творчість й етнографія. — 1966. — № 2.
25. Захарчук-Чугай Р. Народне декоративне мистецтво Українського Полісся: Чернобильщина / Раїса Захарчук-Чугай. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007.
26. Івашків Г. Експедиція на Волинь (спостереження, розповіді гончарів, знахідки) / Галина Івашків // Народознавчі зошити. — 1995. — № 6.
27. Істоміна Г.В. Мистецтво народної кераміки Волині другої половини ХІХ—ХХ ст. / Галина Істоміна. — Рівне : Волинські береги, 2009.

28. Клименко О. Гончарство / О. Клименко, Л. Сержант, Г. Істоміна // Історія декоративного мистецтва України : у 5 т. : Мистецтво XIX століття. — Т. 3. — К., 2009.
29. Клименко О.С. Народна кераміка Опішні (До проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах) : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. мист. : спец. 17.00.06 «Декоративне і прикладне мистецтво» / Клименко Олена Олександрівна. — Львів, 1995.
30. Лащук Ю. Українська народна кераміка / Юрій Лащук // Українське народне мистецтво: кераміка і скло. — К. : Мистецтво, 1974.
31. Лащук Ю.П. Закарпатська народна кераміка / Юрій Лащук. — Ужгород, 1960.
32. Лащук Ю.П. Українське радянське декоративно-прикладне мистецтво / Ю.П. Лащук // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / відп. ред. Я.П. Запаско. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1969.
33. Матейко К.І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст. / К.І. Матейко. — К. : Наукова думка, 1959.
34. Метка Л. Гончарство Слобідської України у другій половині XIX — першій половині XX ст. / Людмила Метка. — Полтава : АСМІ, 2011.
35. Мотиль Р. Гончарські осередки Буковини / Мотиль Р.Я. // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. пр. / за ред. Даниленка В.Я. — Харків : ХДАДМ, 2010. — (Мистецтвознавство : № 1).
36. Народна грнчарнїя у Чехословачкої. — Београд, 1967.
37. Новоселова-Хмельницька А.М. Федір Гнідий / А.М. Новоселова-Хмельницька. — К. : Мистецтво, 1980.
38. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / Олесь Пошивайло. — К. : Молодь, 1993.
39. Романець Т.А. Художні особливості неполив'яного посуду у виробках майстрів Адамівки / Т.А. Романець // Художні промисли: теорія і практика (збірник наукових праць). — К. : Наукова думка, 1985.
40. Романчук О. Село Карпилівка на Білогірщині — осередок гончарства в краї / О. Романчук, М. Данилюк // Матеріали VII—IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя 1996—1998 роки». — Остріг, 2000.
41. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К. : Ант ; Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. — XVI.
42. Спаська Є. Глечик з хрестиком / Є. Спаська // Чернігівське гончарство. — К., 1926.
43. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII ст. / Стефан Таранушенко. — Харків : Видання Музею українського мистецтва, 1928. — XXXVI.
44. Хынку И.Г. Молдавская народная керамика / И.Г. Хынку. — Кишинев, 1969.
45. Щербань А. Про виготовлення керамічного посуду в Каневі / Анатолій Щербань, Олена Щербань // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 4.
46. L'art populaire en Roumanie. — Bucuresti, 1964.
47. Plickova E. Rozdільovske hrnuirstvo / E. Plickova. — Bratislava, 1959.
48. Reinfuss R. Garncarstwo Ludowe / R. Reinfuss. — Warszawa, 1955.

Romana Motyl

ALL-NATIONAL AND LOCAL FEATURES OF UKRAINIAN TERRACOTTA THROUGH XIX TO XX CENTURIES

In the article have been considered some original all-national and local peculiarities of Ukrainian terracotta ceramics through XIX to XX cc. In the course of study have been discovered main forms, schemes of décor and ornamental compositions, coloring, means and methods of artistic expressiveness of terracotta pottery ware from different regions of Ukraine.

Keywords: terracotta, local peculiarities, forms, décor, ornamental compositions, artistic expressiveness, pottery ware, Ukraine.

Романа Мотыль

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЕ И ЛОКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКОЙ ТЕРРАКОТЫ XIX—XX СТОЛЕТИЙ

В статье рассмотрены самобытные общенациональные и локальные особенности украинской терракотовой керамики XIX—XX столетий. Выявлены основные формы, схемы декора и орнаментальных композиций, колорит, средства и методы художественной выразительности терракотовых гончарных изделий из разных регионов Украины.

Ключевые слова: терракота, локальные особенности, формы, декор, орнаментальные композиции, художественная выразительность, гончарные изделия, Украина.